

GAILUREN BILAKABIDEA GARAI BATEKO TESTUETATIK ORAINGOETARA

Antton Elozegi Aldasoro

(Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea)

Abstract

*In this article, we wish to explain the distinct evolution undergone by the suffix *gailu* in the texts included in the historical and actual corpora. This evolution shows peculiar properties, for *gailu* has evolved from being a simple suffix to being a noun included as an independent entry in the dictionary. It is also singular with regards to its geographical distribution. What used to be a lexical resource of the French Basque area is now used more frequently (and more productively) in texts from the southern Basque Country. Within the current uses, it has largely become a normal resource in scientific and technological speeches, while the other uses have almost disappeared. We give evidence of all this based on the corpuses Orotariko Euskal Hiztegia, XX. Mendeko Euskararen Corpusa, Ereduzko Prosa Gaur and Zientzia eta Teknologiaren Corpusa.*

Sarrera*

Gaurko egunean bukaeran *gailu*¹ duten hitz ugari erabiltzen dira, bereziki Hegoaldean, eta oso modu nabarmenean zenbait espezialitate-hizkeratan. Gainera, begibistakoa da oso morfologia-prozesu emankorra eragiten duela. Bestela esanda, badi-rudi hitzuna oso era gardenean ikusten duela prozesua.

Horrez gain, esan daiteke kasu gehien-gehienetan *gailu*ekin osatutako hitzen² esanahian formula hau betetzen dela: Xgailu >> X-tzeko tresna; baina, aurreko baiezt-

* Lan hau Euskal Herriko Unibertsitateak EHU 06/16 ikerkuntza-egitasmoari eman dion diru-laguntzari esker egin da. Nire esker ona agertu nahi diot egitasmoaren zuzendari Txankar Odriozolari aztergai honi buruz emandako aholku mamitsuengatik eta artikulua goitik behera berrikusten laguntzeagatik. Eta baita Izaskun Aldezabali aditzen sailkapenari buruz emandako argibideengatik.

¹ Lan honetan *gailu* erabiliko dugu gutxienez hiru forma-aldaera (-*ailu*, -*tailu*, -*gailu*) dituen eta atzizkia zein izen beregaina izan daitekeen osagai honi erreferentzia egiteko. Bestalde, osakeran *gailu* duten hitzak eratorritzat edo hitz-elkartetzat har daitezkeenez *gailudun* hizperria asmatu dugu erreferentzia erraztearren.

² -*ailu* / *tailu* / *gailu*-z osatutako hitzak aztertzerakoan, bukaeran letra horiek, baina atzizkia izan gabe, daramatzaten hainbat hitz kausitu ditugu. Gainera, atzizkidunak eta besteak bereiztea lan zaila izan da, hainbat direlako tresna- edo baliabide-izenak. Hona, beste jatorrikoak direlakoan alde batera utzi ditugun hitzen zerrenda, eta azalpena: *adailu*, *angailu* ('angarilla'), *aparailu* / *lapailu* ('aparejo/aparato'), *atrapailu* ('trebejos'), *dailu* ('sega'), *dildailu* ('colgante'), *dornallu* ('apero'), *gurtallu* / *burtallu*, *kanderailu* ('candelero', 'Candelaria') *mozorkallu*, *tarapailu* (*taratulu*, 'taladro'), *mailu* ('martillo'), *kardailu*, *adrellu* ('ladrillo').

tapen intuitiboak aski argiak diren bezala, baiezza dezakegu oraingo garaitik eta He-goaldetik urrats bat kanpora eginez gero asertzio haiek zalantzan jarri edo ukatu egin behar ditugula.

Artikulu honen asmoa da intuizioak erakusten digun hori benetako den baieztatzea eta ahal den neurrian *gailu* morfema horren bilakabideari buruzko xehetasunak eta azalpenak ematea.

Horretarako, corpusetan oinarrituriko azterbide diakronikoari ekingo diogu. Hiru aldi egin ditugu: lehenengo aldia, euskal testuak hasten direnetik XIX. mendeko azken herena arte doa; bigarren aldiak, gutxi gorabehera ehun urte ditu, XIX. mendeko azken herenetik XX. mendeko azken herenera arte. Hirugarrenak, 1969tik 2008 arte.

Esan bezala, corpusetan, erabilera idatziaren isla fidela direlakoan, oinarrituriko lana da hau. Lehen garairako *Orotariko Euskal Hiztegia* (OEH); bigarrenerako OEH bera eta XX. *Mendeko Euskararen Corpusa* (XXEC) baliatu ditugu, eta oraingo garaiari dagokionez, XXEC, *Ereduzko Prosa Gaur* (EPG) eta *Zientzia eta Teknikaren Corpusa* (ZTC) izan dira iturri.

Aurreko gramatikariek *gailuri* buruz esandakoa, eta bereziki Azkueren “igarki-zunak” aztertu ondoren, garai bakoitzean eta corpus bakoitzean dauden *gailuren* agerpenak aztertu ditugu zenbait alderditatik: zer gramatika-kategoriatakoak diren *gailurekin* osatutakoak; zer diren oinarriak; aditza denean, zer aditza mota lehen eta zer orain. Esanahiari ere arreta berezia eman diogu, oso esangura jakineko hitzak moldatzen baitira azken garaian. Eta azkenik, garai bakoitzean *-gailu* zein *-garri* oinarri berari lotzen zaizkionean sortutako hitzetan gertatzen diren aldaketak hartu ditugu aztergai ondorioak atera baino lehen.

1. *Gailuri* buruz esandakoak

Aztergai hartu dugun honek ez du, dakigunez, azterketa monografikorik merezi izan baina esan behar da Azkuek bere *Morfologian*, 18, 97 eta 99 orrialdeetan idatzitakoak abiapuntu ezin hobea eskaintzen duela artikulu honen helburuetarako. Are gehiago, gure ondorioak ere iragarri zituela esan genezake.

Honako puntu hauetan laburbiltzen dira Azkuek idatzitakoak:

- *-ailu* da oinarriko forma, eta *-gailu*, *-kailu* haren aldaerak. Mitxelenak (Villasante 1974: 78) Villasanteri egindako oharrean gauza bera baieztatzen du, jatorri latino duela erantsiz,
- ez du beti *tresna* esanahiko hitza osatzen ez eta izena eratortzen ere. Batzuetan, izenondo eratorriak (*gosailu*, *gozailu*) eraten ditu,
- *-gailuk* nolabaiteko eragile (bizigabe)a adierazten duten hitzak sortzen ditu,
- ekialdeko euskalkietakoa da, erabilerarik ez du bizkaieraz, eta bi hitzetan bakarrik azaltzen da gipuzkeraz,
- modu orokorrean, G eta B euskalkietan, *-garri* erabiltzen da *-gailu*-ren ordez,
- norbaitek erabiliko balu *gailu* hitza *aparato*-ren ordain gisa, sumatzen diren oharkabeko bilakabidea oharritu gaiztatzea besterik ez luke egingo.

Beste hainbat autorek ere luze edo laburrago idatzi dute atzizki honetaz. Horrela, Lhandek (1926: 1) hiztegiaren sarreran hiru atzizki ikusten ditu; lehenak *-ailu* / *allü* formak hartzen ditu, eta izen-eratorlea da, beste biek *-gailu* / *gallü* eta *-kailu* / *-ka-*

llü ekintza baterako balio dutena adierazten dute; Hiztegian, ordea, *-gailuk* ez bestek dauka azpisarrerara, *gai* hitzarekin lotua. Bide beretsutik Lafittek (1962: 32), Yrizarrek (1971: 142) eta Agud-Tovar-ek (1991: 194) baliabidea, kausa edo gaia adierazten duten hitzak sortzen dituela diote.

Villasantek (1974: 76, 78) luzexeago tratatzen du atzizki hau, Azkuek esandako puntu asko berretsiz, bereziki Iparraldekoa dela eta Hegoaldeko herri-hizkeretan *-garrri*, *-ki eta -kin* erabiltzen direla haren ordeaz, eta, askok tresna edo aparatuak izendatzeko erabiltzen dutela.

Azkaratek (1991: 49), bide beretik, Iparraldekoa izan dela azpimarratzen du, *-garrri* eta *-ki* Hegoaldeko haren ordaintzat emanaz. Azkuek *Morfologian* “iragarritakoa” neurri batean baieztatuz, bi adibide multzo egiten ditu: ohikoak eta berriak, tresna edo aparatu berriak izendatzen dituztenak. Beste aldetik, honako formula honetan laburbiltzen du atzizkitzat jotzen duen *-gailuren* jokabidea: [+I, +konkretua -biziduna + baliabidea].

Mikel Lersundiren (2004) tesiak, hiztegi berrietako agerpen eta definizioak dituela aztergai, baliabide edo instrumentuak izendatzen dituzten izenak eratzen dituela dio, eta hartaz osatutako hitzen definizioen arabera, gehien-gehienetan tresnak direla.

2. Zer ematen duten corpusek

2.1. Lehen garaia: hasieratik XIX. mendearen azken herena arte

2.1.1. *-gailuz* eratutako hitzak, haien kategoria

Hizpide dugun garaian (1562-1876), *OEH*ren arabera, hainbat idazlek³ erabili zituzten *gailudun* hitzak. Denak, bat izan ezik (Larramendiren Hiztegia), Iparraldeko autoreak.

Hona (1) aurkitu ditugun guztien zerrenda:⁴

(1)

apartagailu	edergailu	gaindigailu	juntagailu	orhoitgailu
asperkailu	dildailu (Lar)	gordailu	lokailu	pensakailu (Lar)
bazkailu	dastailu	hershailu	mozorkailu (Lar)	pisugailu
berdagailu	emendailu	irrigailu	ongailu	tirakailu
berretgailu	estekailu	jostailu, dostailu	begi-ordethaillu	

Garai hartan, izenak⁵ dira, oro har, *-gailuz* osaturikoak. *OEH*ko adibideen arabera, bi izan daitezke salbuespenak: *jostailu* izen kategoria garbikoaren ondoan, ageri dira izenaren laguntzaile doazen eta ‘burlesco’, ‘festivo’ esanahia duten adibide batzuk.

³ Leizarraga izan zen *-gailu* atzizkia moldezko letratan ipini zuen lehena, eta ziurrenik, autore gehienek erabili duten hitzarekin eman zion hasiera: *gordailu*. Oihenartek ere erabili zuen hitz bera.

⁴ Zerrenda honetan, eta aurreragoko zerrenda eta kopuruetan, *gailudun* desberdinen berri besterik ez dugu ematen. Hau da, ez dugu aztertu corpusetan agertzen diren horien erabilera ez maiztasuna; hala eta guztiz ere, zerrenda honetan (Lar) marka jarri diegu Larramendiren hiztegian, eta beste inon ez, irakur daitezkeen ale batzuei.

⁵ Etxeberri Sarakoak, xviii. mendean atzizki hori modu ohartu eta sistematikoan —ia terminologikoan— gramatikako adigai berriak izendatzeko erabili zuenean, zalantzarik gabeko izen kategoria eman zion horrela eratutako hitzei (*apartagailu(zko)*, *berretgailu*, *emendailu*, *juntagailu*, *lokailu*).

2.1.2. Aditzoinen kategoriak eta ezaugarriak

-gailu atzizkiak aditzoinak edo aditzoinak izan daitezkeen⁶ hitzak (2) aukeratzten ditu. Hemen ere, salbuespenen bat aurkitu badugu ere, zalantzarik gabe baieztatu daiteke arauz aditzoina dela atzizkiari aurretik erantzen zaiona eta hortaz, honako hau dela *-gailuz* osaturiko hitzen egitura: [[josta_{ad}]-gailu_i]

(2)

aparta	dasta	esteka	herts	lot	pentxa
bazka	emenda	gaindi	josta/dasta	on	pisu
berda	eder	gorde	junta	orde	tira

*Pisugailu/pizugailu*ri buruz esan behar da *pisutu* —eta ez *pisatu*— aditzak hainbat agerpen dituzenez, itxura guztiz arau orokorrekoa dela. Kasu batean (*irrigailu*), oinarria aditzoin gabe izena da, baina aditz-lokuzioko izena. Jokabide hori bat dator Artiagoitiari (1995) *-garri*-ri buruz ari dela esaten duenarekin, alegia, onartu beharrekoa dela izen soilaz eta aditz arinez osaturiko esapideek aditz soilek bezala jokatzen dutela eratorpen-oinarri gisa, tartean izena baizik ageri ez delarik.

Bada Axularren adibide bat, *begi-ordethaillu*, analisi zailekoa, baina *-gailu* atzizkiaren askoz geroko bilakabideari buruz, interesgarria dena. Ez dakigu *ordetu* aditza duen oinarrian, edo [[*begi-orde*]_i [*tailu*]_i] osaera duen, *OEHn* iradokitzen den bezala, baina aditza balitz oinarria, azken garaiotan oso emankorra izan den egitura baten aurrekaria izango genuke.

Aditzoin horiek, gehienak, bi argumentukoak, *nor-nork* aditzak, ditugu: *bazka(tu)*, *eder(tu)*, *esteka(tu)*, *gaindi(tu)*, *gorde*, *junta(tu)*, *lo(tu)*, *on(du)*, *pentxa(tu)*. Bada bat, gutxienez (*asperkailu*-ren esanguran) *nor-nori* aditza zena: *asper(tu)*.

Beste batzuk, argumentu bakarrekoak (garai hartan bederen), beti ezergetiboak: *afaldu*, *jostatu*, *apartatu*.

Aspektuari dagokionez, lorpena edo gauzaketa adierazten dute; ez dago egoera adierazten duen aditzik eta *josta(tu)* izan daiteke jarduera adierazten duen bakarra.

2.1.3. Gailudun hitzen esanahiak

-gailu atzizkiak osatutako hitzen esanahia, gehienetan oinarriko aditzak adierazten duenaren egilea / eragilea (*gaindigailu*, *emendagailu*, *irrigailu*, *oroigailu*) da edo (V)-tzeko baliabidea (*apartagailu*, *edergailu*, *estekagailu*), baina azken hauek ez dira tresna-izenak. *Pisugailu*, *lotailu* edo *estekailu* izango lirarteke tresnaren definiziora gehien hurbiltzen direnak, baina zehazki hori izendatu gabe. *Jostailu* hitzak, zenbait adibidetan izenondoa bada ere, eragilea xurgatu duela esan daiteke.

Badira aditzaren ekintzaren gaia adierazten dutenak (*bazkailu*, *dastailu*, *gordailu*).

Beste zenbait, berriz, *OEH*ko adibideen arabera, ekintza/ondorio-izenak direla esan daiteke (*asperkailu*).

⁶ (2)ko zerrendako *berda(tu)* eta *tira(tu)* aditzak *berdagailu/ferdailu* eta *tirakailu* izenen oinarri izan badaitezke ere, ez dugu batere argi hitz horien osagai direnik. Larramendik dakarren *dildailu*ri dagokionez, *OEH* ez du jasotzen horren oinarri izan daitekeen *dildatu* aditzik; uste izatekoa da beste osaera batetara delako.

Azkenik, badira batzuk formalki *aditzoin* + *gailu* osaera izan dezaketen arren, *berdagailu*, esate baterako, zeinetan nekez azal daitekeen eratorriaren eta oinarritzko aditzaren arteko harremana, esanahia ‘barazki berdea’ baita.

Laburbilduz, esan daiteke lehen mendeetako *gailu* atzizkiak eragile- / baliabide-izenak sortzen dituela gehienbat; eragile edo baliabide horietako gutxi batzuk baizik ez direla tresnak eta eratorri batzuk, proportzioan ez hain gutxi, arau horretatik aldentzen direla, izenak ez direlako, edo gaia edo beste zerbait adierazten dutelako.

2.2. XIX. mendeko azken herenetik XX. mendeko azken herenera arte

2.2.1. -gailuz eraturako hitzak eta haien kategoriak

Ehun urte gutxi gorabeherako honetan, produkzio idatziaren emendioarekin batera, baina ez modu nabarmenean, ugaritu egiten dira *-gailu* atzizkiaz osaturiko hitzak: 68 desberdin aurkitu ditugu. Aurretik sortuek, gehienek bederen, bizirik diraute, eta hainbat berri sortzen dira. Horrez gainera, lurraldeari dagokionez, orokortu egiten da *-gailu* atzizkiaren erabilera, idazle batzuen artean bederen, eta beste aldetik, aurrerago aztertuko ditugun berrikuntza batzuk gertatzen dira erabileran. Aurreko garaian bezala, *OEH* denez iturri nagusia⁷ hiztegi hartako adibideak eta definizioak baliatu ditugu, gehienetan, *-gailuz* eraturako hitz ulergaitz batzuk aztertzeko.

Oro har esan daiteke izenak (eratorriak edo izen elkartuak) direla osagai hori duten hitz gehien-gehiak, baina badira salbuespenak. Azkuek (1925: 97), aipatu den bezala, esan zuen *-gailuz* osaturiko batzuk, izen gabe, izenondotzat eman behar direla. Hark aipaturiko *gozailu* eta *gosailuz* gainera, 3 aurkitu dugu garai honetako corpusetan: *ohorailu*, *oihalgailu* eta *espantagailu*. Azken biok, izenondo edo izen gisa jokatzen dutela esan behar da. Beranduago azalduko badugu ere, aurrera dezagun horietako gehienak *-garridunen* eite osoa dutela.

Izen kategoriako *gailudunen* artean gehien-gehiak izen eratorriak dira, baina ondorengo puntuan jasotako lau kasutan izen-elkarteak dira.

2.2.2. Oinarriaren kategoria eta ezaugarriak

Garai honetan, aurrekoan bezala, aditzoina dugu gehien oinarrian, baina salbuespen gehiago agertzen denez, begira ditzagun lehenik ez aditzoina izena baizik direnak:

(3)

erestailu	baratzekailu	behargailu
soinugailu	edarigailu	lantailu
artailu	koloretégailu	
	zurgailu	

Eresi, *soinu*, *arte*, *baratze*, *edari*, *kolorete* eta *zur* izen arruntak ditugu, gauzen erreferente hutsak, baina zerrendaturiko bi (*behargailu*, *lantailu*) aditz-esapideetan parte hartzen duten izenak dira. Edozein modutan, alde handiz, aurreko garaian bezala, aditzoinak dira *-gailuri* eransten zaizkionak.

⁷ Gutxi batzuen berri Azkueren bidez soilik dugu, eta beste batzuk *XXMECn* eta ez *OEHn* aurkitu dira.

Aditzoin horietako gehienak (6), bi argumentukoak dira, baina badira, halaber, argumentu bakarrekoak (4), bai ezakusatiboak (*behaztopa, etzan*), bai ezergatiboak (*ibili*).

(4)

aldagailu	bultzailu	iratzargailu	moztailu
baragailu	entzungailu	kantagailu	pizgailu
betegailu	gantzugailu	lokailu	sendagailu

Badira, halaber, aditz psikologiko gutxi batzuk, bi (*abusa[tu]*, *espanta[tu]*), lehen taldekoak eta beste bi (*mirets[i]*, *jasan*), bigarrenekoak.

Aspektuari gagozkiola, lorpen- edo gauzaketa-aditzak dirudite gehien-gehienek, baina bada jarduera-aditz bat bederen: *ibilgailu*.

2.2.3. Gailudun hitzen esanahiak

Aurreko garaian bezala, garai honetako hitz gehienek esanahiak oinarriko aditzak adierazten duenaren eragilea (*iratzargailu*, *irrigailu*, *oroigailu*) edo (V)-tzeko baliabidea (*berregingailu*, *bizigailu*, *gantzugailu*, *sendagailu*) dira; baina aurrekoan ez bezala, tresna-izena adierazten dutenak ugari dira: *aldagailu*, *entzungailu*, *karrakailu*, *moztailu*, *neurgailu*, *tunkailu*, *zartagailu*, *ziztailu*...

Oinarriko aditzaren gaia xurgatzen dutenak ere zertxobait ugaritu egiten dira; horrelakoak baitira, testuinguruek erakusten dutenez, ondokoen esanahiak: *kantagailu*, *kontagailu*, *erosgailu*, *salgailu*, *milizkailu* eta *ikusgailu*.

Oinarriko aditzaren ekintza edo ondorioa esanahia beste zenbaitetan aurkitzen dugu: *abusagailu*, *agergailu*, *asperkailu*, *preparailu*.

Eragile / baliabidea xurgatu dutenen artean, tresna-izenen artean zehatzago esateko, badira oinarriko aditzaren gaia heredatzen duten hitz-elkarte sintetiko batzuk, hala nola: *musika jogailu*, *pipa pizgailu*, *hitz hargailu* edo *ile moztailu*.

2.3. Azken 40 urteotako corpusen emaitzak

2.3.1. -gailuz eratutako hitzak, haien kategoria

Aurreko garaietan emankortasun mugatuko baliabide gisa agertu bazaigu ere, azken garai honetan oso ugariak dira corpusetan jasotako *gailudun* berriak, eta hainbat berrikuntza azaltzen dira haien egituraz den bezainbatean.

Gailudun hitz desberdinei⁸ dagokienez, hauek dira aurkitutako kopuruak: *XX. Mendeko Euskararen Corpusean* 182, *Ereduzko Prosa Gaur-en* 115 eta *Zientzia eta Teknologiarenean Corpusean* 431. Garai honetan, euskara batuaren garaian, euskaraz ekoizten diren testuen kopurua izugarri handitzen bada ere, *-gailuren* emankortasuna modu nabarmenean bizkortzen dela begi bistakoa da. Horren adierazgarri da *XXMCn*

⁸ Corpusetako bilaketa-moduak direla eta, hitz elkarteei dagokienez, loturik edo marratxoz idatzitakoak bakarrik jaso ahal izan ditugu. Dena den, kontuan izanda hitz-elkartek *ZTCn* agertzen direla gehienbat, eta corpus horretan jasotako idazki-generoetan marratxoa erruz erabiltzen dela, uste dugu ez direla asko ihes egin digutenak. Bestalde, erabilitako metodologian ez da kontuan hartzen corpusek eskaintzen dituzten horien erabilera-maiztasunari buruzko kopururik.

1900-1968 bitartean 26 *gailudun* desberdin bakarrik agertzen direla, eta 1969-1999 aldian berriz, 193.

Corpus guztietan, aurreko garaietan ez bezalako erabatekotasunez, izenak dira, argi eta garbi, adierazgarri ez den salbuespenezko izenondo bakar batekin.⁹ Izen horietako gehienak izen eratorri soilak dira, baina hurrengo puntuan (2.3.2) aztertuko dugun bezala, ugari dira hitz-elkarte baten barruan azaltzen direnak.

2.3.2. Oinarriaren kategoria eta ezaugarriak

Aditzoinak dira, gehienetan,¹⁰ *-gailuk* hartzen dituen oinarriak, nahiz eta desberdintasun handiak azaldu corpus batetik bestera aditzoin ez direnen portzenteetan: ZT Corpora da aditzoinaz beste oinarriak ugarien onartzen dituen, XXMC bigarren, eta EPG gutxien dituen.

Aurreko garaietan Hegoaldeko autore jakinen batzuen lumetan soilik agertzen ziren *gailu* izentzat harturik eratutako izen-elkarteak baina garai honetan, eta bereziki XXMCn eta ZTCn, ugari dira (5) osaera horretakoak.

(5)

diskogailu	larraildigailu	puregailu	uzta-gailu
irratigailu	memoria-gailu	segurtasun-gailu	
kilometrogailu	musikagailu	urrutikuskingailu	
langargailu	pintza-gailu	urrutizkingailu	

Bestalde, horrelako izen arruntez gainera, azpikategoria berriko oinarriak agertzen dira garai honetan: nominalizazioak (*aginte-gailu*, *errententzio-gailu*, *salbamendu-gailu*, *metatze-gailu*) eta izen ebentibo ez-deberbalak (*kontrol-gailu*).

Aditzoin + gailu osaerako hitzari ezkerrean izen osagarri bat lotuz sorturiko elkar-teak (6) arunt ugaritzen dira garai honetan —aurreko garaian lau aldiz soilik agertzen zirela ikusi genuen—, eta oso bereziki ZTCn.

(6)

abiadura-neurgailu	larru-grapagailu	seinale-igorgailu
audio-hargailu	telebista-hargailu	gas- ihinztargailu
angelu-bihurgailu	aire-hezegailu	pultsu-irakurgailu
gezur-detektagailu	su-hilgailu	gas-sorgailu

Hein handi batean oinarrian aurkitzen ditugun aditzak bi argumentukoak dira, eta *nor-nork* motakoak. Garai honen beste ezaugarri bat, nabarmenagoa ZTCn eta XXMCn, maileguzko¹¹ aditzen ugaritasuna da.

⁹ *Diabru zamargailu*. Bizkaierazko testu batean aurkituriko hitz analizagaitz hori ez dugu uste adierazgarria denik.

¹⁰ Badira itxuraz oinarri harrigarriak hartzen dituztenak, *alderanzgailu* edo *batugailu*, adibidez, baina lehenaren esaldi berean *alderanztu* aditza irakur daitekeelarik, argi dago egileak eman nahi zion osaera, eta aditzoinen ordez partizipioa erabiltzeak ere ez du bestelako esanahirik.

¹¹ Hainbat kasutan aditz horiek nekez irakur daitezke *-gailu*rekin lotuta ez bada: *?konbertitu*, *?generatu*, *?komplementatu*.

Badira, bi argumentu gabe, oinarrian argumentu bakarreko aditzak dauzkatena (7)koak bezala:

(7)

bibragailu	distiragailu	ibilgailu	lehergailu
detonagailu	flotagailu	jausgailu	oszilagailu

Psikologikotzat jo daitezkeenei dagokienez, aurreko garaian agerturiko bi (*abusa-gailu*, *oroigailu*) besterik ez ditugu atzeman.

2.3.3. Aditzoin + gailu osaerako hitzen esanahiak

Azken berrogei urteotako corpusetan aurkitzen ditugun *gailudun* hitz gehien-gehienek, iruzkinduko ditugun salbuespenekoak kenduta, tresnak edo gailuak¹² izendatzen dituzte. Lehen agerpenaren arabera berritza jo ditzakegunen artean ez dugu salbuespenik aurkitu.

2.3.4. Azken garaiko corpusen arteko konparaketa

a) *Ereduzko Prosa Gaur*

Gehien-gehienetan, aditzoin hutsa da *gailudunen* oinarria. Badira batzuk, zeinetan *-gailu* atzizkiak eratorritako hitza aditzoinaren objektu funtzioa betetzen duen hitzarekin elkaturik (elkarte sintetikoa) agertzen baita: *kolpeleungailu*, *ontzigarbi-gailu*, *suitzalgailu*.

Eta badira ere, oso gutxi, exo-elkarte baten osagai direnak: *aerolabangailu*, *antisorgailu*.

Bakanka besterik ez ditugu atzeman oinarrian aditzoina ez beste zerbait dutenak, eta gainera, ez dira Hegoaldeko zientzia edo teknologiako testuetan agertzen, Iparraldeko kazetaritza edo literaturakoetan baizik: *aire-gailu*, *inguru-gailu*.

b) *Zientzia eta Teknologiaren Corpora*

Aditzoinak dira ZTCko *gailudunen* oinarri ugarienak, baina ez dira gutxi (30 desberdin) *gailu* izen bihurturik eraturitakoak; gainera, hainbat mota desberdinetakoak dira:

- izen arruntak: *irratigailu*, *larrialdi-gailu*, *langar-gailu*, *memoria-gailu*, *pintzagailu*, *pure-gailu*, *segurtasun-gailu*
- izen ebentibo ez deberbalak: *alarma-gailu*, *blokeo-gailu*, *kontrol-gailu*
- nominalizazioak: *aginte-gailu*, *aitzina-pen-gailu*, *argiztapen-gailu*, *salbamendu-gailu*, *ikuskatze-gailu*, *jasotze-gailu*

Oinarriko aditzaren gaia heredatuz, hitz-elkarte sintetikoak osatzen dituzten *gailudun* ugari agertzen dira (*aire-bezegailu*, *arropa-garbi gailu*, *berun-metagailu*,

¹² Gainera, ia salbuespenik gabe «gailu» horien euskal izenak erdarazko tresna edo makina baten izendapenaren kalko-itzulpenak izaten dira.

elektroi-jaurtigailu, huts-sorgailu) corpus honetan. Baina *gailudun* hitzari lotzen zaiona gaia gabe, indar-emailea (*gasolina-sorgailu*), edo tokia (*hiri-ibilgailu*), modua (*esekidura-garraigailu*) xedea (*turismo-ibilgailu*) edo beste edozein aldagai adierazten duena izan daiteke.

c) *xx. Mendeko Euskararen Corpusa*

Testu orokorrak eta espezializatuak biltzen dituen corpus horrek *EPGn* eta *ZTCn* arteko erdibideko joerak erakusten ditu, espero zitekeen bezala. *Gailu* izen bihurtuta eta beste izenei elkartuta 11 aldiz agertzen da; *ZTCn* baino gutxiago beti ere. *ZTCn* ugari agertzen diren nominalizazioaren eredu korrik ez dugu aurkitu.

3. -gailuk eta -garrik aditzoin bera hautaturik osaturiko hitzak

Azkuez geroztik beste hainbatek ere adierazi dute *-gailu* atzizkia Iparraldeko euskalkietan erabili dela gehienbat, eta zenbait kasutan, Hegoaldeko euskalkietan, *-garr* atzizkiak eraturiko eta esanahi bereko hitzak aurkitzen direla. *OEHN* egiazta daitekeen bezala, horrelako bikoteak maiz gertatzen dira, baina ez bakarrik banaketa geografiko haren arabera: euskalki berean ere aurkitzen dira horrelako hitz-pareak. Ondoko lerroetan, *-gailu* atzizkiaren azterketarako bereizi ditugun garaietan zer nolako *-gailu / -garr* bikoteak azaltzen diren aztertuko dugu.

3.1. Lehen garaian

Mende horietan *-gailuri* loturik agertzen diren aditzoin gehienak *-garr*-ri lotuta ere erabiltzen dira. Ondokoetan (8) agerpen-datak garai berean eta Iparraldeko autoreen izkribuetan agertzen direla egiaztatu dugu.

(8)

berregailu / berregarri	heskailu / hertsagarri	juntagailu / juntagarri
dastailu / dastagarri	gordailu / gordegarri	ongailu / ongarri
edergailu / edergarri	irrigailu / irrigarri	oroigailu / oroigarri
estekailu / estekagarri	jostailu / jostagarri	zerrailu / zerragarri

Azpimarratzekoa da bikote horiek ia erabateko sinonimoak direla: zenbait kasutan, *OEHN* berak batetik besterako bidaltze-oharra dakar, eta besteetan, adibideen testuinguruan egiazta daiteke esanahi-berdintasuna. Salbuespen argiena *zerragarri* hitza izango litzateke, *zerrailuz* bestelako esanahia baitu.

Beste *-garr*idun batzuk (*apartagarri, ordegarri, tiragarri*), *OEHN*ren arabera, beranduagokoak dira, eta horietako batzuetan esanahi-aldaketa nabarmenagoa da.

3.2. Bigarren garaian

XIX. mendeko azken herenetik XX. mendeko azken herenera arteko aldiaren (9)koen moduko bikote multzo handi bat aurkitu dugu. Hauetako gehienak ere, Iparraldeko autoreetan aurkitu ditugu eta ia erabateko sinonimoak direla esan daiteke.

(9)

agergailu / agergarri	espantagailu / espantagarri	jasogailu / jasogarri
azkargailu / azkargarri	ezagutgailu / ezaugarri	jostailu / jostagarri
behaztopagailu / behaztopagarri	hordigailu / hordigarri	kantagailu / kantagarri
berhagailu / berregarri	ikusgailu / ikusgarri	ongailu / ongarri
edergailu / edergarri	iratzargailu / iratzargarri	oroigailu / oroigarri
eragozgailu / eragozgarri	irrigailu / irrigarri	pizgailu / pizgarri

Horiek denak, *-gailuz* zein *-garriz* eraturakoak, izenak dira. Gehienetan, eratorriek oinarriko aditzaren egile /eragile argumentua xurgatzen dute: aditzak adierazten duena egiten edo eragiten duena adierazten dute. Oso gutxi dira tresna-izenak.

Beste zenbaitetan, *-garri* atzizkia aditzoin berari loturik agertzen zaigu, baina horrela eraturako hitzak guztiz bestelako kategoria eta esanahia duelarik. Ondoan (10), jasotako adibideetan bederen, *-garri* atzizkiak osaturakoak izenondoak dira, ez izenak.

(10)

ibilgailu / ibilgarri	erabilitailu / erabilgarri	zapalkillu / zapalgarri
begiragailu / begiragarri	milizkailu / milizkagarri	ziztailu / ziztagarri
entzungailu / entzungarri		

Garai honetan bikoteak oso ugariak badira ere, aurrekoan baino gehiago dira *-garriz* eraturako parekorik ez duten *gailudunak*. Horietako batzuk (*ekargailu*, *hargailu*, *idazkailu*, *igogailu*) tresna zehatzak izendatzeko hitz berriak dira.

3.3. Hirugarren garaiko EPG corpusean

Gailudunen erabileran, azken garaiko corpusen artean atzeman ditugun desberdintasunek kitzikatuta, berezirik aztertu ditugu *EPG*koak eta *ZTC*koak.

*EPG*n aurkitu ditugun 34 pareak beren testuinguruetan azterturik, nabarmen ageri da aurreko garaietan ez bezala, gehienetan aditzoin beraren gainean eraturiko *gailudunak* eta *-garri* atzizkidunak desberdinak direla. *Gailudunak*, salbuespenik gabe, izenak dira, eta gehienak (25/34) tresna bat izendatzen dute (*arnasgailu*, *elikagailu*, *flotagailu*, *kontagailu*, *neurgailu*). *-garri* atzizkiak osaturakoen kategoriak, berriz, aldagarriak dira, batzuetan izen, besteetan izenondo, baitira, eta esanahia, guztiz bestelakoa.

Gainerako bederatziotan (11) aldiz, *gailudunak* eta *-garri* atzizkiak osaturakoak izenak dira, eta oso antzeko esanahia dute. Aipatzekoa da horien erabiltzaile gehienak Iparraldeko kazetariak eta idazleak direla.

(11)

betegailu /-garri	edergailu /-garri	ongailu /-garri	osagailu /-garri
bizigailu /-garri	eztigailu /-garri	oroigailu /-garri	pizgailu /-garri
			sendagailu /-garri

Jostagailu / *jostagarri* pareak berriz, aurreko bi multzoen ezaugarriak partekatzen ditu, *jostagailu*-ren balio bikoitzari esker, tresna-izena zein ekintza-izena baita, testuinguruaren arabera.

3.4. Zientzia eta Teknologiako Corpusean

ZT Corpusean *-garri* atzizkiaz eratorritako 97 hitz desberdin topatu ditugu. Horiek eta corpus bereko aditzoin + *-gailu* osaerakoak erkatuz, 29 pare osatu ditugu.

Zerrenda horretako pare guztietan, (15)ko lauretan izan ezik, *gailudunen* eta *-garri* atzizkiaz osatutako hitzen balioa eta esanahia erabat desberdina da: *gailudunak* gailuak dira, eta *-garriz* eraturakoak ez dira gailuak.

(15)

apaingailu /	edergailu /	gozagailu /	oroigailu /
apaingarri	edergarri	gozagarri	oroigarri

Azpimarratzekoa corpus honetan 176 izanik *aditzoin* + *-gailu* osaerakoak eta 97 *aditzoin* + *garri* osaerakoak, gutxi, 29, direla bikoteak, eta dauden pareetan, aipaturako lau adibide horiek kenduta, guztiz desberdin funtzionatzen dutela bi atzizkiek.

4. *Gailu* izena

Lan honi hasiera emateko hartu ditugun Azkueren iragarle-hitzetan agertzen da *gailu* atzizki hutsa izatetik izen beregain ere izatera aldatzen ari zela.

Aldaketa horren lehen gauzatzeak izen-elkarte moduan gertatzen dira, ez *gailu* hitz beregaina dela. Azterturiko hiztegien eta corpusen arabera *gailu* izen bati elkarturik darabilten lehen autore ezagunak, Orixe, Olabide, edo Erkiaga, denak Hegoaldekoak, dira. *Gailu* hitz beregain eta soltearen lehen agerraldia, XXMCren arabera, 1973koa da, Erzibengoaren *Pedagogia gaur* liburuan.

Data horretatik aurrera, orokortuz doa erabilera hori. XX. Mendeko Euskararen Corpusean 40 aldiz agertzen da *gailu* izen beregain gisa, eta egungo hiztegi nagusietan¹³ *gailu* sarrera jasotzen da. Hiztegi batuan oraindik ez zaio sarrerarik eman.

Baina, ikusi dugun bezala, askoz ugariagoak dira hitz horrek elkarteetan duen erabilera. *Gailu* izenaren esanahia: ez da baliabide generikoa, baizik eta tresna fisikoa, eta zehazkiago esateko, Elhuyar hiztegiak, eta Euskaltermeko agerpen gehien-gehienek erakusten duten bezala, gatzelaniazko “dispositivo”-ren esanahi zehatza.

5. Azken garaian agertzen diren “molde zaharreko” *gailudunak*

Atal labur honetan, azterturiko corpusetan azken-azken urteotan jasotako adibide batzuen berri eman nahi dugu, aldaketak ez erabatekoak eta are gutxiago lurraldez berdin banatuak, ez direla erakuste aldera.

Abusagailu / *abusagailu* / *ausagailu* (‘jostaketa, dibertsio’) hitza, lehen aldiz nahiko berriki jaso,¹⁴ bizirik eta aski erabilia dela dirudi, egungo kazetaritzako eta literaturako hainbat adibide agertzen baitira EPGn eta XXMCn.

Berdagailu (‘barazki berde’), aurrekoa bezala, orain nagusi den *gailuren* esanahiren arabera ulertezina, bizirik dirau Iparraldeko idazkietan.

Betegailu hitzak EPGn dituen bi agerpenek oso garbi erakusten dute *gailuk* erabilzaile batzuen eta besteengan izan dituen bilakabide desberdinak. Agerpen horietako

¹³ SEH (heg. markarekin), Elhuyar, 3000, Harluxet.

¹⁴ OEHen arabera xx. mendeko bigarren erdian.

bat (16a) Hegoaldeko idazle batena, Edorta Jiménez, da, eta “oraingo” *-gailu*-ren esanahi zehatza dauka; eta bestea (16b), 2001ekoa, *Herria* aldizkarikoa, *-garri*-ren baliokoa da.

(16a) Eta subfusilek, jotailu eta betegailu barik, ez zuten ezertarako balio.

(16b) Hor baduzu, nahikoa, ahusagailu, eta denbora betegailu.

Adibide horiek, eta *-gailu* / *-garri* bikoteak aztertzerakoan ikusi ditugun *bizigailu*, *goxagailu*, *ongailu*, *osagailu*, edo *pizgailu* bezalakoek, aditzera ematen dute lehenago hasitako eta azken berrogei urte hauetan azkarragotutako eboluzioa lurralde bati lotua gertatu dela, neurri handi batean bederen.

Horren adibiderik esanguratsuen, *EPGn* jasotako *agergailu* hitzari dagokiona da; izan ere, hitza erabili soilik ez, osaera ere azaldu egiten baitute Arbelbide anaiek *Eganen* agitaraturiko esaldi honetan:

(17) (...) agergailu ez duzue aurkituko histegietan bainan ulerterretxa da: agertu aditza gailu aitzizkia. (...) Segur baino segurrago beharrez, Jainkoari galdatzen dio bere bokazionearen bigarren agergailu bat.

6. Ondorioak

1. *Gailuren* bilakabidea aski berezia da bai lurraldearen araberako erabilerari buruz, bai atzizki/sarrera beregaina txandakaketari buruz.

1a) Banaketa geografiko-dialektalari buruz: hasieran Iparraldeko idazleetan bakarrik agertzen da, eta gaurko egunetan Hegoaldeko testu mota batzuetan da emankorrena.

1b) Atzizki izatetik izaera bikoitza (atzizkia eta izaena) izatera pasa da.

1c) Esanahiaz den bezainbatean, gehienetan hasieratik egun arte ‘baliabide’ esanahia izan bada nagusi, Hegoaldeko testu espezializatueta guztizko espezializazio-prozesua jasan du, *gailu* hitzak berak esan nahi duena, eta hori bakarrik esan nahi izatera iritsi arte.

2. *-garri* atzizkia erreferentzia-puntutzat harturik, prozesu dibergenteak izan dituztela egiaztatu dugu.

2a) Hogeigarren mendea arte *-gailu* eta *-garri*, biak aditzoina hautatzen zuten atzizkiak ziren, horrela eraturiko izen-pareak hein handi batean sinonimoak ziren. Egia da lehen unetik *-gailuren* balioak *-garrirenak* baino mugatuagoak zirela, baina hitz-pareak sortzen zirenean, ia balio berekoak ziren.

2b) Azken berrogei urteotako testu gehienetan bi atzizki horien emankortasunak elkarrengandik urruntzen diren bideetatik garatu dira: *-gailu* mota jakin bateko izenak eratzeko bakarrik erabiltzen den bitartean, *-garririk* gehienbat izenondoak eratzen ditu.

2c) Azken urteotan sorturiko *gailudun* berriek ez dute *-garriz* eratutako parekorik izaten, eta izatekotan, guztiz desberdinak dira.

3. Azkuek iragarritako bilakabidea guztiz burutu da, baina ez xx. mendearen hondar aldera arte.

3a) *Gailu* izen beregaina bihurtu da, testuetan bederen, eta tresnak (*gailuak*) izendatzeko (atzizki gisa zein izen gisa) erabiltzen da.

3b) Bilakabide hori oso lotuta doakio mota batzuetako testuen garapenari: orain berrogei urte Hegoaldean, bereziki, hasten den teknologiako eta zientzietako testuen ekoizpenari.

4. Desberdintasun nabarmenak agertzen dira Iparralde eta Hegoaldearen artean: Hegoaldean ia erabatekoa dirudi *gailuren* balio berriaren onarpena, baina Iparraldeko zenbait autoreren lekukotasunak erakusten duenez, hasierako esanahi multzoari berari eusten zaio kasu batzuetan.

Bibliografia

- Agud M. & A. Tovar, 1991, «Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca», *ASJU* 25:3, 194.
- Artiagoitia, X., 1995, «Garri atzizkiaren izaera bikoitzaz. Zergatik den maitagarria bezain mingarria», *ASJU* 29: 2/3, 305-406.
- Azkarate, M., 1991, *Irakaskuntza Proiektua*. UPV-EHU, argitaragabea.
- Azkue, R. M., 1905, *Morfología Vasca*, argitalpen berria, 1. lib., Bilbo, La Gran Enciclopedia Vasca.
- Lafitte, P., 1962, *Grammaire Basque*, Bayonne: Les Editions du Musée Basque.
- Lersundi Ayestaran, M., 2004, *Ezagutza-base lexikala eraikitzeke Euskal Hiztegiko definizioen azterketa sintaktiko-semantikoa. Hitzen arteko erlazio lexiko-semantikoak: definizio-patroiak, eratorpena eta postposizioak*. Doktore Tesia. EHU. <[http://ixa.si.ehu.es/Ixa/Argitalpenak/Tesiak/1111396096/publikoak/tesi-txostena% 20eta% 20eranskinak.zip](http://ixa.si.ehu.es/Ixa/Argitalpenak/Tesiak/1111396096/publikoak/tesi-txostena%20eta%20eranskinak.zip)> [2009-04-26].
- Lhande, P., 1926, *Dictionnaire basque-français*, Paris, Gabriel Beauchesne Editeur.
- Makazaga, J. M. & B. Oyharçabal (arg.), 2003, «Piarres Lafitteren sortzearen mendemugako biltzarra». *Iker* 14 (I), Bilbo, Euskaltzaindia.
- Oyharçabal, B., 2003, «-kor atzizkiaz», Makazaga & Oyharçabal (arg.), 357-383.
- Villasante, L., 1974, *Palabras vascas compuestas y derivadas*, Oñate, EFA.
- Yrizar, P. de, 1971, «Concordancias morfológicas de la lengua vasca con las lenguas caucásicas y otras lenguas», *ASJU* 5, 115-173.